

ЖІНОЧА ПАНСІОННА ОСВІТА НА ВОЛИНІ (кінець XVIII — початок XIX століття)

Аналізується навально-виховний процес у жіночих пансіонах Волині у кінці XVIII – першій половині XIX століття, визначаються його особливості і значення для подальшого розвитку жіночої освіти у регіоні

Використання історико-педагогічного досвіду є одним з найефективніших способів заповнення духовного вакууму, що виник унаслідок руйнації старих ідеологічних стереотипів, особливо — у питаннях гендеру. Відродження в Україні традицій жіночої освіти детермінує історико-педагогічні дослідження у цій галузі, покликані сприяти вдосконаленню сучасної освітньої системи.

Серед праць з історії жіночої освіти найбільшої уваги заслуговують дослідження М.І. Демкова, М. Зінченка, О. Лихачової, В. Овчина, М.Л. Песковського, С.В. Рождественського, які дозволяють визначити місце жіночої освіти, зокрема регіональної, в загальній освітній системі Російської імперії. Проблеми жіночої освіти на Волині розглядали також Даніель Бовуа, Владислав Вельхорський, Клемен Кантецький, Міхал Ролле, Єва Фелінська. Спільним для переважної більшості праць є акцентування уваги на польських освітянських традиціях, активній участі волинських жінок-католичок в організації освітньої справи, домінуванні приватної освіти, негативному впливові царсько-російської політики на становлення жіночої освіти у краї. Аналіз значної кількості архівних документів, рукописних матеріалів, періодичних видань XIX і XX ст. дозволив зробити висновок про існування багатовікових традицій приватної жіночої освіти на Волині, вартих пильної уваги і наукового осмислення. У даній статті пропонується коротка історія жіночої пансіонної освіти в регіоні, її особливості та значення для подальшого розвитку системи жіночої освіти в губернії.

В кінці XVIII — на початку XIX ст. жіноча освіта на Волині найширше була представлена приватними пансіонами, які існували майже в кожному містечку середньої величини і за статутом 1803 р. підлягали контролю Віленського університету. В цей період тільки в одному Кременці нараховувалось п'ять жіночих пансіонів [1], у яких, як правило, виховувалось декілька дітей, часом абсолютно різного віку і навіть статі. На допомогу пані-господарка запрошувала вчительку з найближчої школи, або якусь іншу жінку. Шкільні вчителі, в більшості випадків, ставились до викладання в пансіонах як до другорядної справи, тому й рівень знань у цих закладах був невисоким [2]. Основними заняттями учениць були молитви, шиття, музика, вивчення мов та лічби. Більш заможних вихованок додатково вчили малювати й танцювати.

Мовами волинських пансіонів початку XIX століття були польська і французька. Російською розмовляли лише чиновники та військові, яких на Волині була меншість, а українська вважалась "холопською", тобто негідною для звучання у благородних закладах. Національна культура в пансіонах засвоювалась дітьми лише через байки Красицького та історичні пісні Ю.У. Немцевича [3, 86; 4, 2]. Загальний рівень навчання дівчат залишався посереднім і погано пристосованим до місцевих реалій. Характерними рисами перших жіночих пансіонів, на відміну від монастирських навчальних закладів, які виховували сувору релігійність і покору, були "благородність", "світськість" і "безтурботність" їх навчально-виховного спрямування. За висловом Гуго Колонтая, там виховували "комедіанток" і "танцюристок".

Перші кроки до врегулювання навчальної частини цих закладів зробила Едукаційна комісія, запропонувавши створити систему приватних жіночих пансіонів і сформулювавши спеціальні вимоги до освітнього цензу вчителів та організації навчально-виховної діяльності [5, 261-262; 6, 4]. За статутом 1828 р. всі приватні навчальні заклади могли бути двох видів: *школи* (лише для навчання) і *пансіони* (для утримання, навчання і виховання). З 1834 р. заборонялись пансіони, в яких хлопчики і дівчатка навчались разом. Навчати дітей обох статей дозволялось лише в школах. До того ж обов'язково потрібно було стежити, щоб діти віком були не старші одинадцяти років і перебували в окремих класних кімнатах.

На Волині перші заклади цього типу виникли на початку XIX століття в Житомирі — пастора Руге та баронеси Сабіни де Конті, Бердичеві — Терези Біндер і монахинь-маріавіток, Теофіполі — Совинської, а також — Любарі, Дубно і Луцьку [9, 82; 10, 9-10; 11, 3 зв.]. В 30-х роках відкрились нові пансіони в Житомирі (Єлисавети Колпакевич і Кароліни Ростоцької), Луцьку (Кржижанівської), Рівному (Маріанни Бондіні). В 40-х роках в Житомирі з'являються ще два зразкових жіночих пансіони: Лопатьєвої, який пізніше очолила вихованка Смольного монастиря Любов Іванівна Соколова [12], та дружини волинського губернського контролера, надвірної радниці Єлеонори Вілентіївни Жданко [13, 1117]. В Житомирі 7 квітня 1859 року почав діяти приватний жіночий пансіон вдови надвірного радника Євеліни Махцевич, а в Острозі 11 квітня того ж року — вдови колезького асесора, приватної вчительки Пелагеї Бачинської. [14].

Після 1831 року царський уряд застосував цілу систему заходів для підпорядкування навчально-виховного процесу перспективним великодержавним цілям. Відтоді в навчальних закладах Південно-Західного краю заборонялось викладання наук польською мовою, в жіночих приватних пансіонах вводився "суворий нагляд за виконанням християнських обов'язків", підтримувалась закритість навчально-виховного процесу, встановлювалась щільна помісячна звітність, призначались особливі інспектори, головний обов'язок яких полягав у надгляді за тим, "щоб виховання в пансіонах затверджене було на головних началах Російського життя: Православ'ї, Самодержавстві і Народності". Повеління від 4 листопада 1833 р. вимагало, щоб утримувачками жіночих приватних пансіонів обов'язково були російські піддані [7, 2]. Інструкція Міністерства народної освіти від 17 квітня 1834

р. висловлювала побажання, щоб "взагалі всі науки читані були мовою вітчизняною", але практично завжди серед власниць жіночих пансіонів знаходились такі, котрі взагалі не розмовляли російською.

У 1834 р. за пропозицією міністра освіти приватні жіночі пансіони за своїми внутрішніми доброчинностями, ґрунтовністю навчання, піклуванням про моральність і фізичне виховання повинні були поділятися на відмінні, хороші і посередні. У жовтні 1837 р. наказом попечителя Київського навчального округу з метою створення загального училищного устрою вони стали називатись такими, що відповідали гімназіям, повітовим чи парафіяльним училищам. У 1838 р. жіночі приватні пансіони отримали офіційні назви навчальних закладів першого чи другого розрядів. Пансіони першого розряду мали відповідати гімназіям, а другого — повітовим училищам.

Навчання в пансіонах продовжувалось цілий рік за винятком деяких святкових і вихідних днів. Щоденно проводилось по чотири уроки, з яких два — до обіду і два — після. Всі додаткові курси читались у вільний від основних занять час. До 1838 року час літніх канікул (вакацій) визначався особливим договором в кожному закладі окремо. Постановою попечителя Київського навчального округу від 24 лютого 1838 року для літніх канікул офіційно встановлювався період з 1 липня по 15 серпня. У кінці навчального року у всіх приватних навчальних закладах у присутності місцевого училищного керівництва проводились відкриті випробовування. У дівочих пансіонах, на відміну від хлоп'ячих, не були поширеними тілесні покарання. Офіційно дозволеними засобами виховного впливу вважались зауваження, догани, погрози, різного роду позбавлення (окрім їжі, руху, навчання), примус і присоромлення. Але при цьому потрібно було звертати увагу на мотиви, які спонукали дитину до конкретного вчинку.

Першорозрядні пансіони повинні були складатись із чотирьох класів, а другорозрядні — з трьох. Крім того, утримувачкам дозволялось відкривати додатковий підготовчий клас. Пропонувалось також дворічну систему проходження кожного класу замінити на однорічну, щоб господарки закладів не мали проблем зі щорічним прийомом учениць і розміщенням їх по класах. Але навіть у 60-х рр. XIX ст. більшість приватних жіночих пансіонів складались з трьох класів і мали шестирічний курс навчання.

У пансіонах першого розряду обов'язково викладались: Закон Божий греко-російського і римо-католицького віросповідувань, російська мова і словесність, французька, німецька та польська мови, загальна історія і географія, російська історія та географія, арифметика, чистописання, малювання, музика, співи, танці і рукоділля [14, 25 зв.; 15, 11 зв.]. За бажанням батьків учениць могли звільняти від вивчення польської мови, однієї з іноземних і співів. Додатково в першорозрядних пансіонах могли вивчатись: богослів'я в короткому огляді, англійська та італійська мови, скорочений варіант природничої історії та деякі найголовніші поняття з фізики. Вихованкам, які завершували повний курс, дозволялось видавати свідоцтва на право викладання у приватних домах письма (російського й іноземного) та арифметики. У пансіонах другого розряду в коло обов'язкових предметів взагалі не включались іноземні мови. Але французьку і німецьку представницям вищих станів дозволяли вивчати, як додатковий предмет.

На уроках Закону Божого у першому класі учениці вивчали Священну історію, а у двох наступних — Катехізіс. З російської мови у перший рік навчання вихованки вправлялись у читанні російською і старослов'янською мовами та знайомились з основами етимології. У другому — продовжували вчити етимологію, засвоювали граматику та займались декламацією. У третьому — удосконалювали правопис, вивчали синтаксис та особливості листування. Курс географії був скороченим і передбачав ознайомлення з частинами світу у перших класах і вивчення основних понять з математичної та російської географії — в останньому. Нумерація, чотири основні математичні дії над простими числами та усний рахунок складали суть арифметики першого класу. У другому дівчата практикувались у виконанні дій з іменованими числами та удосконалювали усний рахунок, а в третьому — вивчали дробі.

З усіх навчальних дисциплін особлива увага в жіночих пансіонах зверталась на вивчення Закону Божого, російської мови, російської географії та історії. Ці предмети повинні були стати джерелом великодержавної ідеології, місцем і засобом вкорінення її у свідомість вихованок. Проте, звіти одного з найкращих волинських жіночих пансіонів — Л.Соколової, навіть у 1851 році повідомляли про погану успішність вихованок з історії та географії. Пояснювалось це нібито недостатньою кількістю годин, відведених на вивчення цих предметів [16, 13]. Але чотири години на тиждень (по дві на кожну дисципліну) [8, 106 зв.-107] навряд чи можна назвати недостатнім навіть сьогодні. Очевидно, що були більш вагомі причини цієї неспішності, серед яких — відсутність необхідної кількості належним чином підготовлених вчителів, що, до речі, підтверджується офіційними звітами [17, 42 зв.-43] та, що дуже ймовірно, упереджене ставлення деяких учениць до нової, імперської інтерпретації історичних подій і кордонів, яке формувалось на тлі загальної невдоволеності польської частини населення своїм політичним становищем у краї. З 1834 року всі предмети, крім Закону Божого римо-католицького віросповідування, викладались російською мовою. Використання підручників, не затверджених керівництвом округи, категорично заборонялось. Будь-які "підозрілі" книги негайно вилучались.

Після появи інструкції Міністерства народної освіти від 17 квітня 1834 р., яка забороняла приймати до навчальних закладів осіб без права на викладання, уряд нарешті став проводити послідовну політику суворого нагляду за відповідністю освітнього цензу викладацького складу в жіночих навчальних закладах [18, 30 зв.]. Інструкція 1847 р. звужувала звичні для волинської шляхтянки соціальні обрії, сприяла нівелюванню національно-патріотичних почуттів. Класні дами повинні були зміцнювати у своїх вихованок усвідомлення того, що вони покликані перш за все "для діяльності на поприщі домашнього побуту".

У кількісному складі вчителів жіночих пансіонів не було чіткої регламентації. Їх могло бути стільки, скільки дозволяли фінансові потужності закладу. У 1835 р. луцький жіночий пансіон мав лише двох вчительок, бердичівський монахинь-маріавіток — 6, житомирський баронеси де Конті — 11.

Характерною особливістю жіночої пансіонної освіти початку XIX століття була її всестановість. На цьому загострювали увагу деякі дослідники жіночої освіти минулих століть [5, 251]. Як свідчать архівні матеріали, на початку XIX ст. у волинських жіночих пансіонах могли спільно навчатись діти дворянського, купецького і духовного станів, а також чиновників та іноземних підданих. Надалі царський уряд все більше став опікуватись "чистотою" жіночих пансіонів у Південно-Західному краї. У 1837 році попечитель Київського навчального округу зобов'язував утримувачок жіночих пансіонів обов'язково вимагати від кожної нової вихованки посвідчення про її походження і наголошував на тому, що гімназійний статус міг бути наданий закладу лише за умови "благородності" його учнівського складу.

В середині XIX століття з'являються деякі зміни в якісному складі жіночих приватних пансіонів. Якщо на початку XIX століття в них навчались переважно дівчата римо-католицького віросповідання, то у 50–60 роках більша половина учениць кожного закладу вже були православними. Так, у 1839 році з 37 учениць Житомирського жіночого пансіону К. Ростоцької лише 7 сповідували греко-російську віру, в 1843 році з 33 вихованок зразкового Житомирського жіночого пансіону православним вже були 16, а в 1850 році з 35 учениць Житомирського пансіону Л.Соколової православної віру сповідувала 21 вихованка.

Слід наголосити, що кількість учениць у всіх волинських жіночих пансіонах у першій третині XIX століття була невеликою. В 30-х рр. вона не перевищувала 22, а в 50–60 роках — 50 вихованок. Повільне зростання кількісного складу ставило іноді утримувачок пансіонів у досить скрутне матеріальне становище. Деякі пансіони через малу чисельність доводилось навіть закривати.

Плата за навчання і утримання встановлювалась кожним навчальним закладом окремо, залежала від економічного стану регіону, статусу пансіону і можливостей батьків. У 50-60-х рр. XIX ст. найдорожчими були житомирські жіночі пансіони Е. Махцевич і Л. Соколової, у яких навчання і повне утримання кожної вихованки обходилося відповідно у 250 та 228 рублів сріблом. Повний пансіон у закладах М. Бондіні та П. Бачинської коштував 150 рублів, Е. Жданко — 100. У деяких пансіонах існувала гнучка система пільг і послуг, яка дозволяла сплачувати за навчання і утримання дітей лише частину від загальної суми. Крім того, практично в кожному закладі декілька учениць перебували на повному безкоштовному забезпеченні.

На перший погляд може здатись, що вартість пансіонного навчання була надто дорогою, щоб задовольнити всі навіть дворянські та шляхетські родини. Але утримання декількох домашніх вчителів обходилося родині значно дорожче. Наприклад, у 1857 р. сім'я Крашевських лише одному гувернеру була готова сплачувати 600 — 700 рублів на рік [19, 365-366]. Одного ж учителя для більш-менш якісного навчання, звичайно, не вистачало. Безперечно, що для родин середнього достатку такі витрати були непосильними.

Традиційно було прийнято вважати пансіони закритими навчальними закладами. В переважній своїй більшості вони такими й були. Проте "повний пансіон", тобто забезпечення їжею, житлом і навчанням протягом всього навчального періоду не був обов'язковою умовою даного типу навчальних закладів. Це, скоріше, була послуга, яку пропонували тим, хто не мав змоги щоденно приводити дітей на заняття та контролювати їх домашню підготовку, і від якої, при потребі, батьки могли відмовитись, значно скоротивши витрати на освіту дітей. Сім'я не усувалась від виховання, брала безпосередню участь у формуванні особистості дитини, що особливо цінувалось у Південно-Західному краї. Це було вагомою перевагою пансіонного навчання над багатьма закритими навчальними закладами, яку постарався знищити царський уряд, намагаючись обмежити виховний вплив сім'ї і підсилити — держави.

Не зважаючи на проімперську спрямованість навчально-виховного процесу, приватні жіночі пансіони стали важливим етапом формування системи жіночої освіти на Волині. Вони виявили зацікавленість значної частини суспільства у забезпеченні жінок середньою освітою; продемонстрували педагогічні та економічні переваги організованої освіти над домашньою; підготували громадську свідомість до сприйняття ідеї організації відкритих всестанових жіночих навчальних закладів; вплинули на формування серйозного ставлення влади до проблем професійної підготовки педагогічного персоналу жіночих навчальних закладів.

Історичний досвід функціонування жіночої пансіонної освіти в Україні та окремих її регіонах може стати важливим джерелом реформування змісту освіти з урахуванням гендерного аспекту. Розвиток сучасної мережі навчально-виховних закладів для жінок зумовлює також перспективність досліджень механізмів соціально-психологічної адаптації випускниць волинських жіночих пансіонів закритого й відкритого типів кінця XVIII — першої половини XIX століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Beauvois Daniel. Szkolnictwo Polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803 — 1832. — Т. II. Szkoły podstawowe i średnie. — Rzym — Lublin, 1991.
2. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1828 — 1856). — СПб, 1895. — 342 с.
3. Короленко В. Г. Собр. Соч.: В 10 т. Т. 5. История моего современника. — М.: Худож. лит., 1954. — 396 с.
4. Шабаровський В. Фундушеве училище. Наша історія // Вічеве слово (Костопіль, Рівнен. обл.). — 2000. — 13 травн.
5. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1796 — 1828). Время императрицы Марии Фёдоровны. СПб, 1893. — 260 с.
6. Материалы для истории и статистики наших гимназий. — СПб, 1864. — 158 с.
7. Положение о частных учебных заведениях (Без вых. данн.). — 24 с.
8. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). — Ф. 71. — Оп. 1. Спр. 142.
9. Шамаєва К. І. Музична освіта в Україні у першій половині XIX ст. — К.: ІЗМН, 1996. — 110 с.
10. ДАЖО. — Ф. 71. — Оп. 1. — Спр. 170.

11. Ibidem.— Спр. 118.
12. Ibidem.— Спр.1209.
13. Ibidem.— Спр.755.
14. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІА). — Ф. 442. — Оп. 27. Спр. 22.
15. Ibidem. — Оп. 16. — Спр. 418.
16. Ibidem. — Оп. 17. — Спр. 321.
17. Ibidem. — Оп. 19. — Спр. 60.
18. Ibidem. — Оп. 5. — Спр. 175.
19. Kraszewski J.I. Listy do rodziny. 1820 — 1863. Cz. I. W kraju. — Krakow, 1982. — 524 s.

Матеріал надійшов до редакції 19.09.03 р.

Єршова Л.М. Пансионное женское образование на Волини (конец XVIII – первая половина XIX столетия).

Анализируется учебно-воспитательный процесс в женских пансионах Волини в конце XVIII —первой половине XIX столетия, определяются его особенности и значение для дальнейшего развития женского образования в регионе

Yershova L.M. Boarding-school women education in Volyn (the end of the 18-th – the first past of the 19-th centuries).

The educational processes of women's boarding-school in Volyn (the end of the 18-th — the first Part of the 19-th centuries) are analyzed, the peculiarity and significance for development of the woman education system in the region are defined.